

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

КУЛЬТУРНИЙ ДИСКУРС РЕЛІГІЇ

Віталій Щепанський

Гермес Трисмегіст у культурно-релігійному просторі Slavia Orthodoxa: письмова традиція

Shchepanskyi Vitalii

Hermes Trismegistus in cultural and religious space of Slavia Orthodoxa: written tradition

The article deals with reception hermetyzmu ideas in cultural and religious space Slavia Orthodoxa XV–XVII century. Author analyzes the main source of information on Hermes Trismegistus that placement in early modern cyrillic manuscripts.

Keywords: hermetism, Slavia Orthodoxa, Hermes Trismegistus, alchemy

Розкривається рецепція ідей герметизму в культурно-релігійному просторі Slavia Orthodoxa XV–XVII ст. Проаналізовано основні джерела інформації про Гермеса Трисмегіста, що поміщені в ранньомодерних кириличних рукописах.

Ключові слова: герметизм, Slavia Orthodoxa, Гермес Трисмегіст, алхімія

Будь-який текст передбачає можливість дискурсу. М. Фуко обґрунтував у своїх працях розуміння дискурсу як сукупності всього омовленого і сказаного². З цієї точки зору, дискурс – це «текст, плюс його текстовий фон із супутніх текстів», а кожен текст, «котрий є фрагментом дискурсу і повинен розглядатися лише у взаємозв'язку з іншими супутніми текстами»³. Для дослідників історії ідей або дискурсу ранньомодерної доби культурного середовища *Slavia Orthodoxa* давно вже стала звичною

парадоксальна на перший погляд ситуація, коли основними джерелами інформації про будь-яке вчення є богословські трактати, або тексти із релігійним змістом. Кардинальні зміни в інтелектуальному середовищі православних книжників відбулися в XV ст., які були пов'язані зі світоглядною кризою. Такий поворот став можливим лише після падіння Візантійської імперії в 1453 р. Це стало причиною притоку нових текстів та ідей до Західної та Східної Європи, в тому числі до Великого князівства Литовського. Однією із цих ідей було вчення герметизму. Першим, хто переклав праці герметичного корпусу із давньогрецької на латинську мову, був італійський натурфілософ Марсіліо Фічіно у 1461 р.

Актуальність статті полягає в тому, що шляхи проникнення ідей, як і самі ідеї елліністичної філософії в ранньомодерну добу, що були представлені в письмовій спадщині на території українських земель, майже не опрацьовувалися.

В цьому контексті метою нашого дослідження буде спроба аргументувати тезу про існування езотеричного дискурсу у східних і південних слов'ян, ґрунтуючись на текстах, у яких згадується засновник езотеричних знань Гермес Трисмегіст.

Серед дослідників, котрі займалися дослідженням ідей герметизму в середньовічних і ранньомодерних текстах, варто відзначити І. Франка, який опублікував повість «Про Єрмію» із «Крехівської Палей» (XVI ст.)⁴ і В. Титова, котрий описав і передрукував фрагменти із дослідження українського вченого «Апокрифи і легенди в українських рукописах», додавши виписку із анонімного астрологічного рукопису XVII ст. під назвою «Гермесові дні»⁵.

Поява перших текстів про Гермеса Трисмегістра в культурному просторі *Slavia Orthodoxa* припадає на XV–XVI ст. В сербській літературі це твір Костянтина філософа «*Žitije despota Stefana Lazarevića*» («Життя деспота Стефана Лазаровича») і давньоукраїнський рукопис «Крехівська Палея». Якщо в сербському варіанті можна віднайти лише декілька рядків, а саме цитування слів, котрі приписують Єрмісу Тривеликому: «Заклинаю тебе небо, справу нашого Бога, заклинаю тебе голосом Отцівським, коли весь світ утвердиться. Заклинаю тебе в єдинородному його Слові та Духові»⁶, то в давньоукраїнському можна прочитати окремий і досить повний розділ про життя «Єрмії Тричівеличавого». В ньому розповідається про походжен-

ня Гермеса, історію його батька, про здобуття таємних алхімічних знань і життя в Єгипті. Окремо виділяється розуміння Гермесом природи буття Божественної Трійці. Також треба зазначити, що сербський текст перегукується із давньоукраїнським твором «Про еллінських мудреців», що є перекладом із грецької мови тексту, який відносять до апокрифічної літератури.

Спершу варто окреслити, хто такий Гермес Трисмегіст, ким він був у елліністичній міфології і чому літературна спадщина, яку йому приписують, є настільки унікальною та важливою для нашого дослідження. Гермес – син олімпійського бога Зевса. В давньогрецькій релігії він – тітфалічне божество врожаю і повітряної вологи, що також пов'язане з потойбічним світом. Вважався вісником божественних слів і провідником душ, «супроводжував тіні померлих в царство Аїда»⁷. Функція вісника богів у період еллінізму перетворила його в покровителя різного роду знання і «знаючого» слова. Він став центральною фігурою герметичної теології, що розвивалася в Єгипті епохи еллінізму. Оскільки в давньоєгипетській релігії його функції виконував бог мудрості Тот, йому було дане ім'я Гермес-Тот. Будучи покровителем мистецтв, богом торгівлі, і у той самий час покровителем злодіїв – старий і молодий одночасно. Давньогрецький філософ-неоплатонік Ямвліх пише про Гермеса так: «Бог Гермес, повелитель слів, із давніх-давен справедливо шанується всіма жрецькими за спільного. Також він єдиний, хто стоїть у центрі істинного знання про богів, один і всюди. Наші предки приписували відкриття власної мудрості його імені та підписували її від імені Гермеса»⁸. Така характеристика підкреслює неоднозначність функції божества в елліністичній культурі, акцентуючи увагу на ірраціональності його природи.

Разом із раціональністю та ж сама грецька культура дає початок іншому руслу – ірраціоналізму. Цей процес детально описав Е. Доддс у своїй праці «Греки та ірраціональне»⁹. Такий напрям знайшов своє втілення перш за все в таких елліністичних ученнях, як герметизм, гностицизм, неопіфагорейство. В образі Гермеса можна віднайти нівелювання всіх логічних принципів (тотожності, відсутності протиріччя, виключення третього), його образ постає як нелогічний. Піком герметизму вважається період II ст. н.е. Цей час включає в себе поєднання великої кількості культур в «плавильній печі», якою була Римська імперія¹⁰. В кожній провінції були свої традиції, свої божества, 13,редником між людиною та божественни-

ми ідеями, людиною і природою. Посередником може бути людина, книга, символічне зображення, що актуалізує можливості активної уяви¹⁵.

Не зважаючи на безкомпромісність християнської ортодоксії, ці явища не зникли з життя і культури християнського суспільства, з підпілля вони продовжували здійснювати відносно значний вплив. Так, в окремих рухах Середніх віків, таких, як богоміли, павликіани та катари, знайшли своє втілення зороастрійські та маніхейські впливи. Елементи, котрі становили конструкцію гностицизму, магичні практики, що перекочували із грецького та римського світів, побутували серед простих людей та уживалися з християнськими обрядами та таїнствами. Акумуляючись, це надбання «зреченого знання» проявило себе в той момент, коли західна культура переживала складний перехід від Середньовіччя до Нового Часу. В контексті широкого перевідкриття давнини мислителі Ренесансу знайшли відкинуті полемічним нарративом вчення і реінтерпретували їх у новому контексті. Зауважимо, що до епохи Відродження існував серйозний пласт ученя, що був відкинутий ортодоксальним християнством, і який В. Ханеграаф назвав «образом Іншого»¹⁶, з котрим боролися, і якому протиставляла себе рання християнська церква. Такий самий процес можна прослідкувати в історії рухів стригольників та жидовствующих в Московії XIV–XVI ст.¹⁷

Більшість релігійної літератури XV–XVI ст. в культурному середовищі *Slavia Orthodoxa* перебувала під впливом ісихазму та апофатизму¹⁸. Цей момент втілювався через ірраціональність в аргументаціях та догматичність у твердженнях. Так само і християнська думка перших століть (в образі Діонісія Аеропагіта) стверджувала, що Бога правильніше описувати в заперечувальних термінах, і що наша мова недостатньо розвинута, щоб висловлювати опис божественної сутності. В слов'янських текстах про Гермеса можна віднайти подібні твердження. Гермес висловлюється про природу Бога також в апофатичному стилі, що цілком відповідає інтелектуальній атмосфері серед православних слов'ян. Тому книжники змогли пристосувати постать засновника езотеричного вчення доби еллінізму під свої потреби, які стосувалися питань природи буття Святої Трійці. Ідеї, висловлені від імені Гермеса в слов'янських рукописах, загалом не спростовували ключових засад герметизму про існування безконачної кількості різних смислів, які суперечать один одному; чим більше незрозумілих слів, чим більш заплутано можна висловлювати символи та їх тлумачити, тим краще вони підходять для вираження ідеї Абсолюту.

Формування дискурсу навколо письмових згадок про Гермеса Тригемістра можна розпочати з першого давньоукраїнського фрагмента тексту, що походить із «Крехівської Палей», і в якому описується «Єрмія Тричівеличавий» як уродженець Італії, який жив, на думку В. Титова за текстом палей, в часи завоювань Олександра Македонського¹⁹. Після смерті свого батька і через сімейні проблеми зі своїми братами він у віці 45 років вирушає до Єгипту, де набуває слави мудреця та чарівника, що може передбачати майбутнє: «... ризу же нося злату, волховаше, поведаше им хотящее быти, бе же и хитр беседам, муж дивен и мудр и три велик нарицаем Египтян»²⁰. Окрім того, давньоукраїнський текст описує, що Єрмія вмів виробляти золото: «иже изобрете руду злату перве и ковати злато»²¹. Цей фрагмент може вказувати на певні алхімічні знання, якими він володів. Також варто зазначити, що в тексті з «Крехівської Палей» Єрмію в Єгипті пов'язували із божеством Асклепієм: «сказает бо в различных своих словесах еже к Асклепию о божестве сице»²².

Окрім історії життя та діянь Єрмії Тричівеличавого, давньоукраїнський текст подає його судження про Божественну Трійцю. Центральним його твердженням є уявлення про те, що світло Божественної мудрості первинне за світло розуму. Вся цитата побудована в апофатичному стилі, де мовець стверджує про неможливість пізнання божественної сутності лише за допомогою розуму, і що, незважаючи на все сказане про Бога, нам це ніяк його природи не прояснить. На жаль, не вдалося встановити походження давньоукраїнського тексту, що був записаний в «Крехівській Палей». Цілком можливо, що він був автохтонним, а не перекладним.

Другим фрагментом, де можна віднайти свідчення про Гермеса Тригемістра, є апокрифічний текст під назвою «Про еллінських мудреців». У ньому вміщено цитату Єрмії Тривеликого і коротку історію про нього, де також є вказівка на його алхімічні знання. Така інформація була подана православними книжниками зрозумілою для них мовою, тобто без алхімічної термінології, оскільки нам не відомо про наявність алхімічних текстів або згадок про них в XV–XVI ст. на території українських земель. Як зазначено в тексті, Гермес жив до часів Авраама в період до поділу мов і у своєму царстві велів чоловікам мати лише одну дружину, а не декілька, як це було раніше. За це йому Господь послав із небес залізні кліщі, щоб він міг кувати зброю супроти своїх ворогів: «Сей Ермий от древних царей по разделении язык во скоре бысть, прежде Авраама великаго.

Сей повеле во своем царствии мужу едину жену держати, и добродетели его ради спадоша ему железная клещи с небесе, ими же коваша орудия на противники»²³. Це другий момент, коли в давньоукраїнських рукописних текстах Гермеса пов'язують із ковальською справою.

Варто зазначити, що все ж нам відомо про один протоалхімічний фрагмент, який можна знайти в збірнику натурфілософських текстів «Аристотелевих вратах» XVI ст.²⁴ Цей фактор (відсутність алхімічних текстів), на нашу думку, трансформував інформацію про Гермеса Трисмегістра як відкривача алхімічних трансмутацій простих металів у золото в історії про те, що він був умілим ковалем і вмів працювати із золотом, що наближало його до ювелірної справи. На думку І. Франка, автор рукопису «Про еллінських мудреців» черпав інформацію про Гермеса Трисмегістра із «Крехівської Палеї»²⁵. На нашу думку, це не зовсім так, а швидше за все джерела інформації цих текстів були різними. Оскільки історія Єрмії в палеї відрізняється від історії, котра подана в тексті про еллінських мудреців, але в обох рукописах зустрічається однаковий фрагмент, який, до речі, можна віднайти і в сербському творі «Життя деспота Стефана Лазаровича». Це вказує лише на те, що автор «Крехівської Палеї» був знайомий з текстом «Про еллінських мудреців».

Третьою згадкою про Гермеса в давньоукраїнській рукописній спадщині є анонімний астрологічний фрагмент трактату XVII ст., в якому описаний поділ на «Афродитові тижні» та «Гермесові дні». В. Титов зазначає, що вчення Гермеса Трисмегістра про божественну природу дня, точніше про три частини божественної природи дня і часу загалом, сформувалося в елліністичному Єгипті, а саме в Олександрії в I ст. до н. е.²⁶ Тут варто зазначити, що для давніх римлян юліанський календар мав божественну природу і називався *Natura dei*. У цьому календарі позначалися буквою F – благополучні дні, N – неблагополучні дні, C – нейтральні дні. У слов'янських астрологічних рукописах ці дні позначались як «добрі», «злі», «середні»²⁷.

На нашу думку, це досить типовий поділ днів для давньослов'янської літератури на «дні добрі» та «злі». Про цю астрологічну особливість у слов'янських рукописах детальніше можна дізнатися у дослідженні В. Титова. Зокрема, один із текстів їх описує так: «А от зимняго на лет-

ний восход то лунным кругом месяцы Армисовы дни»¹. На сьогоднішній день існує декілька десятків рукописних текстів періоду XV–XVII ст., що описують поділ місяців і тижнів на благополучні та нехороші дні. Лише декілька із опублікованих текстів містить згадку про «гермесові дні», як про неблагополучні. Початок підрахунку часу «гермесовими» місячними днями починався від зимового сонцестояння і тривав до весняного рівнодення, що і зазначено в слов'янському рукописі.

Існує ще один текст XVII ст., який містить згадку про Гермеса Трисмегістра «Гермес Трисмегістр і Піфагор» із Крехівського рукопису, але він заслуговує на окремий розгляд. Саме ці фрагменти включають давньоукраїнські тексти про «Єрмію Тричівеличавого» у загальний дискурс, який сформувався навколо герметичного корпусу літератури. Із зазначеної вище інформації можна зробити висновок, що всі ці тексти були фрагментарного характеру і не мали впливу на формування езотеричного знання, яке притаманне герметизму, в ранньомодерну добу у культурному середовищі *Slavia Orthodoxa*. Внаслідок проникнення туди великої кількості грецької літератури в зазначений період можна припустити, що це були переклади із давньогрецьких рукописів. Варто згадати текст «Книги від Петра Єгиптянина...», який був вільним перекладом із давньогрецької і поміщений у збірник «Аристотелеві врата». Згадка Єгипту в давньослов'янських рукописах як місця, звідки приходили окультне та езотеричне (таємне, особливе) знання, вказує не те, що православні книжники були частково обізнані з такого роду інформацією і могли ідентифікувати ці знання і записати їх до «зреченої літератури». А це підтверджує нашу тезу про існування езотеричного дискурсу в культурному середовищі *Slavia Orthodoxa*, хоч і у фрагментарному письмовому спадку.

Переклади*

...[Початок втрачений] і Халдею і Персію, навіть до Вавилону, також Азію і Європу, і Скіфію, і частково Хозарію, все завоював. Саме тоді об'явився Єрмія Триславний.

Про Єрмію. По смерті Дієва, сина Крона, що був царем в Італії, син його Єрмія, маючи 45 років від свого дня народження, був чоловіком хи-

* Переклад здійснений із видання: І. Франко «Апокрифи і легенди українського народу». Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив др. Іван Франко. – Т II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні Євангелія: Репринт видання 1899 року. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – 532 с. – С. 1-2.

трим та мудрим, навчився винаходити золоту руду і кувати золото. Його розуму заздрили всі брати, котрі були рідними йому по-батькові, бо мав він їх багато. Братів у нього було більше 70 чоловік, бо багато жінок прийняв батько їхній. Єрмія був сином від першої дружини свого батька. Задумав якось Пік вбити свого брата Єрмію. Розуміючи, що задумали його брати через заздрість. Віддав він їм чимало золота і вирушив у Єгипет до коліна Хамового. Його там прийняли з честю. І жив він там в почестях, ризу носив золоту, займався волхвованням, розповідав людям те, що на них чекало у майбутньому. Був він хитрий у бесідах, чоловік чудесний і мудрий, і Тричі Величавим його назвали у Єгипті, бо три великі сили він підкорив, що наблизили його слова до слів Асклепія про Бога.

Єрмія про Трійцю. Не гідний я для того, щоб розповідати про таємниці будови Господа Нашого. Мені так само, як і вам, було б неприємно про нього питати. Бо розповідати таємниці негідно для нас. Навіть якщо вухами чути, нам не пізнати Його, бо світло мудрості стоїть перед світлом розуму. І де не встигає розум, там мудрість приносить світло, бо іншого не може бути для цієї єдності, що творить в собі своєю мудрістю. Ця єдність притаманна для Нього і лише своїм розумом і світлом мудрості все отримане нами ми можемо сказати. Але хіба не про це ангели чи біси свідчать чи інша річ свідчить, він бо Господь Бог і все про Нього ними сказане.

Бо Його слова все вершать і в ньому вони батько і початок всіх речей, як народження води через воду відбувається.

І про це кажучи молю: «заклинаю тебе небо Бога Великого і його мудру справу, будь милостивим». Заклинаю тебе Отче, кажучи: «Це було перше, коли і де світ сотворив весь і утвердив волю». Кажучи: «Це Отець прийшов до іншого Слова свого».

Цю вказівку на Царя від пречистого Кирила подаємо, так само як і ваш – Ієремія не відаючи майбутнього Трійцю Єдиносущу сповідував.

Про еллінських мудреців (фрагмент про Єрмію).

Єрмія Тричівеличавий каже: «Заклинаю тебе небо, справу великого Бога, закликаю тебе голосом Отцівським, який пророчить, коли весь світ утвердить. закликаю тебе єдинородному його Слові і Духові».

Той каже: «Бога розуміти – це є неправильно, сказати щось про Нього неможливо. Є Він Трисущим і невимовною сутністю, не маючи подоби в людській мові».

Цей Єрмія від древніх царів до часу поділу на мови жив, який мав скоро статися. Був він раніше патріарха Авраама Великого. Він повелів у своєму царстві чоловіку лише одну дружину мати і за його чесноти були послані з небес залізні кліщі, якими він кував зброю для боротьби з ворогом.

- ¹ Фуко М. Археология знания. – СПб: Гуманитарная Академия, 1996. – С. 61.
- ² Чернявская В. Е. Лингвистика текста: Поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – С. 144.
- ³ Апокрифи і легенди з українських рукописів / Зібрав, упорядкував і пояснив д-р. Іван Франко. – Т. II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні Євангелія: Репринт видання 1899 року. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – С. 1-2.
- ⁴ Титов В. В. Ложные и отреченные книги славянской и русской старины: Тексты – первоисточники XV–XVIII вв. с примечаниями, комментариями и частичным переводом. – М.: Государственная публичная историческая библиотека России, 1999. – С. 103-104.
- ⁵ Филозоф К. Повест о Словима. Житије деспота Стефана Лазаровића. – Београд: Просвета: Српска књижевна задруга, 1989. – С. 77.
- ⁶ Ямвлих. О египетских мистериях. – М.: АО «Х.Г.С.», 1995. – С. 237.
- ⁷ Там само. – С. 43.
- ⁸ Доддс Е. Р. Греки и иррациональное. – Москва: Университетская книга, 2000. – 320 с. – (2-е).
- ⁹ Носачев П. Г. «Отреченное знание». Изучение маргинальной религиозности в XX и начале XXI века. – М.: Издательство ПСТГУ, 2015. – С. 154.
- ¹⁰ Там само. С. 93.
- ¹¹ Faivre A. Access to Western Esotericism. – New York: SUNY Press, 1994. – P. 11.
- ¹² Ibid. – P. 12.
- ¹³ Ibid.
- ¹⁴ Ibid.
- ¹⁵ Носачев П. Г. «Отреченное знание». Изучение маргинальной религиозности... – С. 244.
- ¹⁶ Алексеев А. И. Религиозные движения на Руси последней трети XIV – начала XVI в.: стригольники и жидовствующие. – М.: Индрик, 2012. – 560 с.
- ¹⁷ Кризина Г. Паламізм та духовно-культурне відродження православної екумени. – К.: Видавничий відділ Української Православної Церкви, 2011. – 216 с.
- ¹⁸ Титов В. В. Ложные и отреченные книги... – С. 103

¹⁹ Апокрифи і легенди з українських рукописів... – С. 1.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 33.

²³ Райан В. Ф. Бая в полночь: Исторический обзор магии и гадания в России /. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 519-521.

²⁴ Апокрифи і легенди з українських рукописів... – С. 2.

²⁵ Титов В. В. Ложные и отреченные книги... – С. 93.

²⁶ Там же. – С. 97.

²⁷ Там же. – С. 104.